

QARAQALPAQ QAHRMANLIQ DÁSTANLARÍNDÁ HAYAL-QÍZLAR PORTRETIN SÚWRETLEWDE TROPLARDÍN XÍZMETI

Jarimbetov A.K.

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası oqıtıwshısı.

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında hayal-qızlar portretin súwretlewde epitet, teńew hám giperbolalardıń qollanılıw ózgesheligi talqılanadı («Alpamıs», «Qırıq qız», «Máspatsha» dastanları misalında).

Tayanış sózler: qaharmanlıq eposlar, epikalıq dástúrler, portreti, epitetler, giperbolalar, teńewler, litotalıq teńewler, kórkem súwretlewler.

Abstract: This article discusses the problems of the active use and artistic function of epithets, hyperbole and comparison in creating a portrait of a woman in the Karakalpak heroic epic (using the example of the analysis of the dastans "Alpamys", "Kyryk kyz (Forty girls)", "Maspash").

Keywords: heroic epic, epic tradition, portrait of a woman, epithets, hyperbole, comparisons, rhetorical comparisons, visual means.

KIRISIW

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları ishinde batırdan keyin hayal-qızlar, ásirese, batırdıń ashıǵı obrazı óz aldına motiv bolıp, eposta gúrewli orın iyeleydi. Sol ushın da, biz bul kólemi sheklengen maqalada hayal-qızlardıń sulıwlıq portretin súwretlewdegi troplardıń qollanılıw ózgesheligin izertlewdi aktual másele dep qaradıq, sebebi, dástanlardaǵı troplar teması dunya juzi qızıqtırǵan aktual temalardıń biri bolıp esaplanadı [1]. Sonday-aq, qaraqalpaq eposlarında da usı kúnge deyin bul másele jóninde ilimiy maqalalar kútá az, arnawlı jumıslar, monografiyalar ulıwma islenbedi tek ǵana ayırım maqalalar ulıwma baǵdarda jarıq kórdi [2]. Sonlıqtan, qaraqalpaq ádebiyatında dástan tropların keń kólemde izertlewdi talap etedi. Biraq, biz bul maqalamızda qaharmanlıq dástanlardaǵı troplardıń tek epitet hám teńew túrin izertlew obekti etip aldıq.

TIYKARǴÍ BÓLIM

Teńew – dástanlarda bir zattı ekinshi bir zat penen salıstırıp kórsetiw. Ádette dástanlarda teńewler qaraqalpaq tilinde day-dey, -tay-tey, -yańlıdı t.b. sıyaqlı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasaladı hám ol oy-pikirdiń obrazlılıǵın, tásirlilegen, tereń oylıǵın keltirip shıǵaradı. Sonı da aytıp ótiw kerek, teńewdi tabıwda ádebiy analizde

grammatika qağıydalarına qarap gápte day-dey, tay-tey, yańlıdı jalǵawları kelse teńew dep esaplay bermew kerek [3]. Kúndelikli sózlerdegi, maǵlıwmatlardı jetkeriwdegi day-dey, tay-tey sózleri ushırassa olar teńew bola bermeydi, sebebi, olar kórkem súwretlew sózleri emes, - teńewler kórkem sóz boladı, sózlerdiń obrazlılıǵın, belginiń anaw yaki minaw ekenin ayırıp, bildirip turadı. Teńewler kóbinese poetikalıq boladı. Teńelip atırǵan zattıń da barlıǵı kórkem teńew bolmaydı. Qosıqlardıń ishinde keńeytilgen teńewler boladı, olar qanday da bir juwmaqlanǵan obrazlar arqalı ózińshe bilip alasań. Keńeytilgen teńewlerdi parabola dep te ataydı, bul antik poetikasınıń termini. Parabola – bul qısqa ertekler, qısqa anektodlar [4].

Eposlarda jır teńewdiń jalǵawlarısız-aq dawam etip kete beredi, jırdı tıńlap bolǵan soń teńewler ekenin bileseń. Ayırım dástan qatarlarında ne zat teńelip atırǵanı kórsetilmeydi, negizinde teńew teoriyası boyınsha úsh elementten turadı: – ne teńelip atır, nege (ne zatqa) teńelip atır, qanday belgige teńelip atır. Toliq teńew – zat, obraz hám baylanıstırıwshı belgini ózine qamtıydı [5], degen menen ádebiy analizde gáplerdi grammatikaǵa salıp teńewdiń úsh belgisi bar dep teńew dep túsine bermew kerek. Gáptiń kontekstine, obrazlılıǵına, ápiwayı epitetililigine qarap teńew ekenin biliwge boladı. Poetikadaǵı teńewde úsh elementtiń birewi joq dep ol teńew bolmaydı dep analizlemew kerek, sebebi, syujet barısında ne teńelip atırǵanı túsiniqli bolsa, kontekstke qarap teńew dep túsinsen boladı. Ádette, qaraqalpaq eposlarındaǵı teńewler rus ilimpazı B.V. Tomashevskiydiń «Stilistika» ilimiy miynetindegi teńewge arnalǵan teoriyalarına boysına bermeydi, sebebi, eposlarımızda teńewler kimdi teńep atırǵanın eki betti oqıp bolǵan soń kimge teńelgenin bileseń.

Milliy dástanlarımızda batırdıń ashıǵı, basqa da hayal-qızlar obrazların táriyplewdegi kórkemlew elementlerin jiyi ushıratıwımız múmkin. Sebebi, olar da syujettiń rawajlanıwın hám kórkemliliğin támiynlewshi zárúrlilikler tábiyi jaǵdayda ámelge asırıladı. Batır ashıq bolǵan qızdı táriyplew dástúri derlik barlıq dástanlardan orın alǵan. Dástanlarımız tolıp atırǵan epitet hám teńewlerge kútá bay. Mısalı, "Alpamıs" dástanında on tórt jasqa shıqqan Gúlparsınnıń sulıwlıq portretin epitet hám teńewler menen boyalǵan qatarlarına analiz júrgizemiz:

Mısalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıstıń qalıńlıǵı Barshın sulıwdıń portreti tómendegishe beriledi:

«Tal shıbıqtay buralǵan,
Kórgenniń aqılın alǵan,
Eki júzi gúl-gúl jangán,
Qarshıgaday qıyallanǵan,
Bir qız boldı tawlanǵan» [6].

Bul astı sızılğan sózler kórkem súwretlew qurallarınıń teńew túri boladı hám olar hayal-qızlar obrazların sáwlelendiriwde jiyi paydalanıladı. Sonday-aq, «Tal shıbıqtay buralğan», sózi kórkem súwretlew quralınıń litotalıq teńew túri bolıp, qızdı shıbıqtay hádden tis kishireytip teńep, sheber súwretlegenini kórinip tur.

Ap-appaq, jupqa dodaq, (epitet)

Shashbawları shashaqlı, (epitet)

Shashağı tolğan monshaqlı, (epitet)

Uzın boylı, keń qushaqlı, (epitet)

On eki muqam, qırıq qılıqlı, (epitet)

Omırawında moynı gez, (epitet)

On tórt jasar,

Munaqqat penen sóz qatqan,

Qayırılı berip naz etken,

Hár nazın etkende,

Qıs toqsandı jaz etken [7]. (giperbola)

Bunda epitetlik kórkemlew quralları, giperbolalar qızdıń gózzallıǵın sóz etiwde milliy estetikalıq baqlawlarımızdıń nátiyjelerin tolıqtırıwǵa xızmet etedi.

Qamshı yańlı barmağı, (litotalıq teńew)

Gúmis yańlı tırnağı, (teńew)

Ustaǵa barsañ sandal bar,

Sandaldı kór de, tósin kór,

Mollaǵa barsañ qálem bar,

Qálemdi kór de, qasın kór,

Shershige barsañ hinji bar,

Hinjini kór de, tisin kór,

Qara jerge qar jawar,

Qardı kór de, etin kór,

Qar ústine qan tamar,

Qandı kórde, betin kór,

Qumnan qashqan porsıqtay, [8] h.t.b. (teńewler)

Bul mısallarda jıraw Barshın sulıwdıń portretin kórkemlep sızıw ushın litotalıq teńew, keńeytilgen hám quramalı teńewlerdi paydalanadı, jáne de teńewge tiyisli day-dey jalǵawları joq hár bir jup qatarı teńewdi bildiredi: sandalday tós, qálemdey (qara) qas, hinjidey tis, qarday appaq et (dene), qanday (qızıl) bet. Bul jerde jıraw

Barshındı sandal tósli, hinji tisli, qálem qaslı, appaq deneli, qızıl júzli sulıwǵa teńep, tıńlawshıda oǵan degen súysiniw, qayıl qalıw, tańlanıw sıyaqlı emocional sezimlerdi oyatadı. Solay etip, jıraw teńewlerdi qollanıw arqalı epostıń unamlı bas qaharmanlarınń birine (Barshın sılıwǵa) xalıqtıń simpatiyasın, estetikalıq qatnasların bildiredi. Barshınıń sulıw portretine say onıń joqarı adamgershilik qásiyetlerin, aqıllılıǵın, zeyinliligin, tapqırlıǵın kórsetetuǵın súwretlemeler «Alpamıs» dastanınıń variantlarınıń barlıǵında ushırasadı. Olarda da troplardıń hár qıylı túrleri (teńewler, epitetler, metaforalar) ónimli qollanıladı.

Sonday-aq «Qırıq qız» dástanında da Gúlayım batırdıń sulıwlıq portretin óz aldına kórkem súwretlew quralları menen sheber súwretlegen:

Tal shıbıqtay tawlanǵan, (litotalıq teńew)

Altın kibi puwlanǵan, (teńew)

Qara qaslı, qolań shashlı, (epitet)

Jawdır kózli, shiyirin sózli, (epitet)

Erni juqa qaymaqtay, (litotalıq teńew)

Awzı sulıw oymaqtay, (litotalıq teńew)

Piste murın, badam qabaq, (epitet)

Keń qushaqlı aq tamaq, (epitet)

Hinji tisli, peri túsli, (epitet)

Ózi on tórt jasında, (epitet)

Altı uldıń ortasında,

Erke bolıp ol ósken,

Gúlayım atlı jalǵız qız boldı.

Yamasa:

Aysız túnde shıqsa ol qız dalaǵa,

Qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday....(giperbola)

Yamasa:

Baǵ ishinen hasıl gúller tergendey, (teńew)

Sawlatı onıń kún ornına júrgendey, (teńew)

Kún shıqpastan qırıq jıl qamal bolsa da,

Appaq júzi ay sáwlesin bergendey....(teńew)

Yamasa:

Tereńnen shıqqan qundızday, (teńew)

Erte turıp, kesh batqan,

Ómirzaya juldızday...[9]. (teńew)

Sonday-aq, bul dástanda bas qaharman Gúlayımnen basqa da hayal-qızlardı, yaǵnıy Sárbinaz batırǵa arnalǵan kórkem súwretlew quralları ádewir dárejede sheber qollanılgan:

Biyday reń, qoy kózli, (epitet)
Aqıllı, awır minezli, (epitet)
Júregi attıń basınday, (giperbolalıq teńew)
Shaqqań shaqqań tasınday, (teńew)
Sárbınaz sulıw bar edi, (epitet)
Peri kibi Sárbınaz, (teńew)
Hámme qızdan jas edi,
Jas bolsa da periyzat, (epitet)
Bul qızlarǵa bas edi [10].

«Máspatsha» dástanında da qaharman Máspatshanıń ashıǵı Ayparshaǵa arnalǵan kórkem súwretlew quralları óz aldına kórkem ózgesheligi menen ajralıp turadı:

Sulıwlıqta Zliyxáǵa sayma-say. (teńew) // Túrin kórseń ilham bolıp saǵınǵan,
Badam qabaq, oymaq awız. (epitet) // Betin súygen qanar himay ishkendey. (teńew)
// Júzi qızıl ayday, (teńew) tomaǵalı qumayday, (teńew). Sırdáryadan suw ishken aq
kiyiktiń tańınday, (teńew) kúnnen-künge qubılǵan, jazǵı turǵı saǵımday. (teńew)
Qarday eti, narday beti. (teńew) Haqtıń nurı júzinen páleklenip tamǵan...(teńew)
Shashbawları shashaqlı, (epitet) óńiri tolı monshaqlı, (epitet) yubqadan shashbaw
dodaqlı, (epitet) uzın boylı, keń qushaqlı, (epitet) hal qaraqas, mómir kóz, azarı joq,
shiyrin sóz, tolısqań boyı ósken gez, ap-appaq. (epitetler) Áne, balam, biziń elde
Ayparsha degen arıw qız bar, – dedi (epitet) [11].

Mine, bul qatarlarda Ayparshaǵa berilgen sulıwlıq portrettiń tolıp atırǵan epitet hám quramalı teńewlerdi izbe-iz sheber súwretlegeni dastannıń kórkem ózgesheligi bolıp tabıladı.

JUWMAQ

Juwmaqlap aytqanda bunday mısallar qaharmanlıq hám liro-epikalıq dástanlardıń barlıǵında da ushırasadı. Ata-babalarımız ruwxıy dunyasında hayal-qızlardıń ornı ayrıqsha bolǵanlıǵın dáliyllewshi epikalıq dástúrlerdıń keń óris alǵanınan dárek beredi. Sonıń menen bir qatarda, qızlardıń sulıwlıǵın táriyplew túrkiy xalıqlardıń xalıqlıq poeziyası ushında xarakterli [12]. Bunnan dárek beredi, dástanlarımızda hayal-qızlar portretiniń sulıwlıq kórinisin jaratıwda jırawlarımızdıń estetikalıq talǵamı joqarı bolǵanlıǵı kórinedi.

ÁDEBIYATLAR DIZIMI

1. Невелева С.Л. Вопросы поэтики древнеиндийского эпоса. Эпитет и сравнение. М.: «Наука», 1979.
2. Максетов К. Эпитеты в эпосе Алпамыс. «Вестник КК филиала АН УзССР», 1962, №3. –стр. 84-91.; Сравнение в каракалпакской версии эпоса Алпамыс. «Вестник КК филиала АН УзССР», 1961, №2. –стр. 53-60.; Сағитов И.Т. Қарақалпақ қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: 1963. – бб. 85-87, 168-179, 285-296.
3. Томашевский Б.В. «Стилистика». – Ленинград: 1983. –стр. 216.
4. Там же, – с. 210.
5. Там же, – с. 204.
6. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. (Көп томлық). VII том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981. – б. 18.
7. Алпамыс. Сонда, 20-б.
8. Алпамыс. Сонда, 20-б.
9. Қарақалпақ фольклоры. «Қырық қыз» дастаны. (Көп томлық). 9-том. – Ташкент: Маънавият, 2009. – б. 7.
10. Қырық қыз. Сонда, 8-б.
11. Қарақалпақ фольклоры. «Мәспатша» дастаны. (Көп томлық). 10-том. – Ташкент: Маънавият, 2009. – б. 179.
12. Валитова А.А. К вопросов о фольклорных мотивах в поэме «Кутадгу билиг». Журн. Советская искусствоведение. 1958, №5.